

Korai regionalizmus

Török Ferenc révfülöpi temploma Kenneth Frampton kritikai regionalizmus fogalmán keresztül

Tóth Katalin Luca

Konzulens: Szabó Levente DLA, Török Dávid DLA
2022.

A 20. században a történelmi változások, valamint a II. Vatikáni Zsinat döntései jelentősen befolyásolták a vallási terek térszervezését, ezáltal a katedrális jellegű templomépítéssel helyett egyre inkább az ókeresztény házi oltárokhoz hasonlító, kisléptékű templomok épültek. A '70-'80-as években a korszak egyházellenessége nagyban megnehezítette a felekezetek működését, ennek megfelelően Magyarországon ezekben az évtizedekben kevés új templom épülhetett, ugyanakkor az ekkor épült példákban már érezhető a belső térszervezés változása, az alaprajzi kötöttségek feloldódása és a külső tömegformálás építészeti szabadsága. A gyártástechnológia fejlődése lehetővé tette az előregyártott szerkezetek alkalmazását, illetve új anyagok felhasználását széles körben, melyek a korszak templomai esetében gyakran váltak a koncepció alapvető elemeivé, ám jellemzően mégis inkább a helyi építőanyagok használata dominált, illetve a közösségi építőerő jelenléte is igen határozottan tetten érhető. A hívek együtt léptek fel, igényük volt egy olyan helyre, ahol összegyűlhetnek, és ehhez korlátozott anyagi forrásaik mellett saját szabadidejüket és testi erejüket ajánlották fel az építkezésekhez, így az ekkor épült szakrális építményekben egyfajta kézművesség érezhető, illetve árulkodnak az akkor ott élők építőipari szaktudásáról is.

Török Ferenc, a korszak egyik legkiemelkedőbb építésze nem véletlenül kapta a „Nemzet Templomépítője” elnevezést, mivel számos kiemelt jelentőséggel bíró templom kötődik a nevéhez. Dolgozatomban az általa tervezett révfülöpi templomot vizsgálom, mellyel igazolom, hogy a magyar építészetben, illetve Török Ferenc építészeti hagyatékában fellelhetők a korát megelőző, később kritikai regionalistaként beazonosított építészeti törekvések. Elemzésemben Kenneth Frampton vonatkozó pontjai alapján tanulmányozom a balatoni példát, illetve kitekintve Török Ferenc más templomaira, valamint a korszak jelentős építészeinek párhuzamos templomépítészeti munkásságára értékelem a helyre érzékeny építészeti magatartás e korai példáját.

A templomépítészet a XX. században	3
- A II. Vatikáni Zsinat hatása	3
- A szocializmus korlátozó hatásai a magyar templomépítészetben	3
- A kritikai regionalizmus kibontakozása	4
- '60-'80-as évek nagy magyar templomépítői	5
Révfülöp	10
- Telken belüli elhelyezkedése	11
- Tömegformálása	12
- Belső térszervezése	13
- Belső és külső terek kapcsolata	15
- Anyaghasználat	16
- Fény szerep	20
- A templom utóélete – parókia terve	21
Török Ferenc templomépítészetéről	23
- Közösségi építőerő	23
- Kritikai regionalizmusról Török Ferenc építészetében	23
Irodalomjegyzék	26
Ábragyűjtemény	27

A templomépítészetről a XX. században

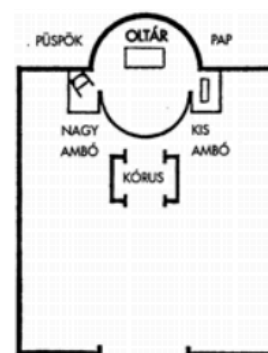
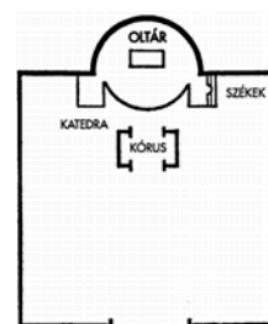
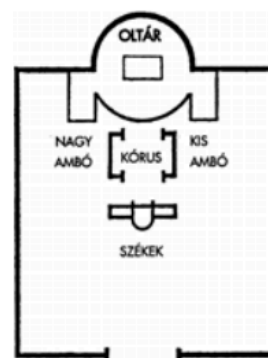
A II. Vatikáni Zsinat és annak hatása

A templom a gyülekezet befogadására szolgáló épület, ahol a közösség tagjai összegyűlhetnek, találkozhatnak egymással, valamint a hitgyakorlatuk egy fontos színtere. A szakrális épületek egyik legfontosabb feladata, hogy meghitt, a befelé fordulásra alkalmas teret vegyen körül, amelynek hangulata, megvilágítása, akusztikája a használati jelleg miatt meghatározó. Mindezek harmóniája tudja megteremteni azt a békés közeget, mely maradásra bírja az ide betérőket.

A 20. század történelmi eseményei drasztikus változásokat okoztak egész Európában. A világháborúkat követő újjáépítési időszakban a templomépítészet is fellendült, hiszen a pusztítás az egyházi épületeket sem kímélte. A változást segítették a II. Vatikáni Zsinat döntései is, melyek a korábbi építészeti és térszervezési problémákat oldották fel. Az új liturgia szabályai szerint a papok ettől kezdve a szertartást a hívek felé fordulva végzik, így az eddigi tengelyesség, latin–kereszt alaprajz helyett inkább a centrális formák alkalmazását szorgalmazták. A belső terek hangulatát a megvilágítás jellege határozza meg, így a fény a térszervezés esetében is jelentős szereppel bír. A templomépítészet ettől kezdve nem törekszik a monumentalitásra, ennek értelmében torony nélkül is épülhettek templomok, valamint a belső terek belmagasságát is mérséklék. A zsinat döntései alapján a fogalom az ókeresztény idők értelmezéséhez közelített, mikor bármely épület templom lehetett.¹ Ez a felfogás a tér- és tömegszervezésben változást hozott. Ettől kezdve az építészek különböző kísérleteket tettek, hogy milyen lehet a kortárs, modern építészet funkcionális térszervezésnek megfelelő szakrális tér.

A szocializmus korlátozó hatásai a magyar templomépítészetben

Magyarországon a '60-'80-es években a szocializmus egyházellenessége miatt csak bizonyos esetekben engedélyezték új templomok építését. Az államilag felállított Egyházügyi Hivatal engedélyezhette kizárólag az építkezéseket, valamint további korlátozásokat írtak elő. Ott épülhetett csak új templom, ahol korábban szükségimaház állt, valamint az egykori épület alapterületét nem haladhatta meg. Az építésekhez az állam nem biztosított anyagi támogatást, így minden esetben a helyi közösség fogott össze, kereste fel a plébános személyében az építész, és anyagi lehetőségeikhez mérten terveztették meg, majd építették fel saját

2-4. kép: Louis Bouyer: javasolt alaprajzi sémái a kortárs templomokhoz

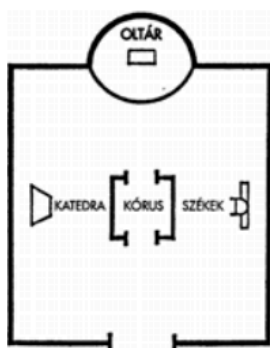
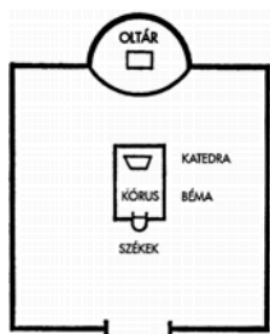
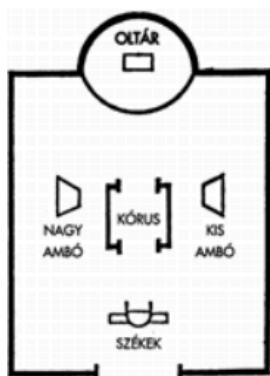
¹ Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 21-22.

templomukat, emiatt sokszor érzékelhető a házilagos kivitelezés hatása. Az építészek nem csak a tervezés, hanem a kivitelezés alatt is aktív szerepet vállaltak, sokszor ők is segítették az építkezést, miközben a helyi közösséget is megismerték.²

A kritikai regionalizmus kibontakozása

A 20. század második felében az építészek a helyi építészeti karakter elvesztéséhez vezető megrendelői, építéstechnológiai folyamatok miatt fejezték ki aggodalmukat, és tettek javaslatokat a megoldására. Ebből adódóan jelent meg az építészelméletben a regionalizmus fogalmával leírt törekvések sora. Magát a fogalmat több irányból próbálták meghatározni, ezáltal többféle értelmezés született. Kezdetben, az '50-es években a táji környezet klímáját használták fel regionális sajátossággként a tervezés során. A '60-as években visszanyúltak a népi építészethez, a térségre jellemző technikákat alkalmazták. Egyre jellemzőbb volt, hogy a választott forma a funkcióból következett, illetve a szokványos raszter jellegű szerkesztés helyett a természetben előforduló rendszereket alkalmazták. A posztmodern megjelenésével ugyanakkor a modern által elutasított tiltott formaidézés előtérbe került, és újból lehetőség nyílt a helyi formaelemek használatára. Ezáltal egy vernakuláris, a táji környezet területi és kulturális hagyományainak jellegét erősítő mozgalom bontakozott ki.³

Kenneth Frampton ezzel a populista értelmezéssel nem értett egyet. Az általa értelmezett helyi jelleget 1983-ban kritikai regionalizmusként azonosította. Ennek célja, hogy a helyi és nemzetközi kultúra között teremtsen kapcsolatot, ezek összhangja szolgáltathatja a világkultúra adott helyszínhez integrált változatát. A regionális kultúrára dinamikus jellegű irányzatként tekintett, melynek feladata, hogy a világban bekövetkező változásokat adaptálja oly módon, hogy közben a történelmi múlt értékei se vesszenek el. Ennek alapja abban gyökerezik, hogy az évszázadok során az egyes civilizációk folyamatos kölcsönhatásban voltak egymással. Az új civilizáció megismerése folyamatos fejlődésre ösztönözte a meglévőket, valamint a világról alkotott ismeretek bővülése is a kultúra változását idézte elő helyi szinten. Mindig az a kultúra maradhatott fenn, amelyik alkalmazkodni tudott a változásokhoz, és a megszerzett ismereteket képes volt integrálni addigi tudásához, saját hagyományaihoz.⁴

5-7. kép: Louis Bouyer: javasolt alaprajzi sémái a kortárs templomokhoz

² Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 8.

³ Simon Mariann: Regionalizmusról – A hely (ki)hívása, 2000

http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars5.html#1 (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

⁴ Frampton, Kenneth, 1983: A modern építészet kritikai története. Budapest: Terc Kiadó, 2007, 413.

Török Ferenc terveiben meglátásom szerint felfedezhetőek a kritikai regionalizmust meghatározó építészeti gesztusok a térszervezésben, a tömegformálásban, az anyaghasználatban, valamint a megvilágítás jellegében és a fény használatában, melyeket Kenneth Frampton A modern építészet kritikai története című könyvében részletesen kifejtett. Erről alkotott pontjai alapján elemzem a következőkben Török Ferenc révfülöpi római katolikus templomát, mellyel bizonyítani szeretném, hogy a „Nemzet Templomépítője” akaratlanul alkalmazta hazai környezetben azokat a nemzetközi szinten újítónak számító gondolatokat, melyek aktív tervezési tevékenységének idején alakultak ki, majd terjedtek el Európa szerte.

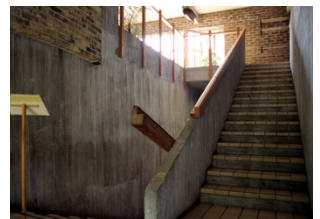
'60-'80-as évek nagy magyar templomépítői

A '60-'80-as évek meghatározó templomépítői itthon Csaba László, Szabó István és Török Ferenc voltak, akiknek ekkor épült munkái minden esetben egyedi módon, a helyhez és az igényekhez igazodva készültek, emiatt pótolhatatlan részei a korszak magyar építészetének. Terveik különlegessége, hogy bizonyos nemzetközi modern sajátosságokat elsőként alkalmazták hazánkban. A modern építészetben megfigyelhető, hogy egyes épületeknél előtérbe kerül az anyagok taktilis jellege, melyre jó példát jelentenek Sigurd Lewerentz svéd és Dom Hans van der Laan holland építész munkái. Az '50-'60-as években tervezett templomaiknál a kiválasztott építőanyag már nem csak szerkezeti szereppel rendelkezett, hanem az anyag őszinte természetét, anyagszerű viselkedését tekintették elsődlegesnek. Mindketten jellemzően a durva, megmunkálás és tökéletes síkra csiszolás nélküli téglát választották a homlokzatokhoz, mely anyag kívül és belül is ugyanolyan megjelenéssel rendelkezett.⁵ Richard Weston a következőket írta az expresszív téglaeépítésről: „Lewerentz célja más volt: inkább a téglát közvetlenül megtapasztalható „természetét” – méretét, színét és textúráját – hangsúlyozta, nem annyira absztrakt, szerkezeti sajátosságait, az imádkozást segítő atmoszférát kívánt létrehozni, nem egy egyszerű épületet tervezni.”⁶

A három nagy hazai templomépítő következőkben említésre kerülő példáinál az alkalmazott anyag, mint hangulatképző elem jelenik meg. A homlokzatokon őszintén láthatóak az anyagok sajátosságai,

8-9. kép: Dom Hans van der Laan:
Vaals, Szent Benedek apátság
(1956-1961)

10-11. kép: Sigurd Lewerentz:
Björkhamen, Szent Márk templom
(1958-1960)

12-13. kép: Sigurd Lewerentz:
Klippan, Szent Péter templom
(1962-1966)

⁵ Eleanor Beaumont: Revisit: Lewerentz's St Peter's, 2018

<https://www.architectural-review.com/buildings/revisit-lewerentz-st-peters> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

Sofia Balters: AD Classics: St. Mark's Church in Björkhamen / Sigurd Lewerentz, Archdaily

<https://www.archdaily.com/157478/ad-classics-st-marks-church-in-bjorkhamen-sigurd-lewerentz>

(Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

⁶ Frampton, Kenneth, 1983: A modern építészet kritikai története. Budapest: Terc Kiadó, 2007, 485.

14-15. kép: Csaba László: Hollóháza, Szent László templom (1964-1967)

16. kép: Csaba László: Hordász-Nyírdérsz, Hordászi római katolikus templom (1977)

17. kép: Csaba László: Békásmegyér, Boldog Özsébpalébania-templom (1987)

18. kép: Csaba László: Kaposvár, Béke úti templom (1988)

kialakítható textúrájuk sokszínűsége, illetve az alkalmazott homogén, külső és belső felületképzése.

Csaba László (1924-1995)

Csaba László 1967-ben **Hollóházán** épült temploma a porcelángyár megrendelésére készült, mivel a bővítések miatt a település előző templomát le kellett bontani. Ebből adódóan a teljes költséget a cég állta, így a korszakra jellemző közösségi építészandék ez esetben nem valósult meg.⁷ A templom a vasbeton alkalmazásával és figyelemfelkeltő tömegformálásával sajátos megjelenéssel rendelkezik, de korai építése miatt a későbbi zsinat építészeti hatásai itt még nem érzékelhetők. A belső térkialakításban tengelyes, longitudinális térszervezés mutatkozik meg, ám a későbbiekben épült példáira már jellemző az új liturgiai hagyományokhoz jobban illeszkedő centrális elrendezés.

Csaba minden temploma kicsit más, hiszen máshová és másoknak tervezte, de az összes tervében közös, hogy a belső tér a bejáratától az oltárig folyamatosan emelkedik, illetve a fény kiemelt szerepe úgyszintén: „fény ott lépjen be, ott legyen a legerősebb, ahol Isten jelen van”⁸

⁷ Rév Ilona: Templomépítészettünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 47-51.

⁸ Csaba Eszter: Csaba László 90 - visszatekintés az építész szakrális életművére, Építészforum, 2014 <https://epiteszforum.hu/csaba-laszlo-90-visszatekintes-az-epitesz-szakralis-életművére> (Utolsó elérés: 2022.10.29.)

19-20. kép: Szabó István: Farkasrét, Mindenszentek Plébániatemplom (1975-1977)

Szabó István (1914-1988)

Szabó István első szakrális épülete a farkasréti Mindenszentek temploma volt, ami 1975-'77 között épült az egykori kocsmából átalakított szükségimaház helyén. Az építkezés különlegessége, hogy 30 év után először engedélyezte az állam új templom építését Budapesten. Kívülről szemlélve egyértelmű aszimmetria és élesen elhatárolódó tömegek rajzolódnak ki, melyek között a belső tér teremt kapcsolatot. A templomtér alaprajzi formájától függetlenül a korszakra jellemző centrális elrendezésre törekedett az építész. Ezt erősíti meg az oltártér és a bejárat elhelyezkedése is, mivel a templombejárat hosszoldali, aszimmetrikus kialakítása miatt nem alakul ki tengelyesség. Az attraktív forma külső határoló falai BH-60 beton béléstestekből épültek, melyek három évig tartó társadalmi munkával készültek el. A beton anyagi jellemzői lehetővé tették, hogy a homlokzatokon nagyméretű üvegfelületeket lehessen kialakítani.⁹

Szabó István későbbi templomai jellemzően Budapest vonzaskörzetében épültek meg, így vélhetően ennek köszönhető, hogy Farkasréthez hasonlóan az előregyártott ipari termékeket

23. kép: Szabó István: Budapest, Külső-kelenföldi református egyházközség temploma (1978-1981)

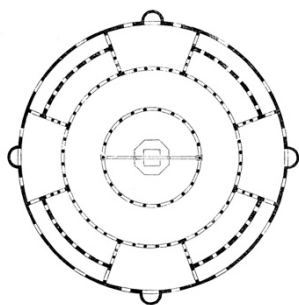

24. kép: Szabó István: Budapest, Táltos utcai Szent Kereszt templom (1976-1979)

21-22. kép: Szabó István: Farkasrét, Mindenszentek Plébániatemplom (1975-1977)

⁹ Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 52-57.

használta az anyagi támogatások hiánya miatt. A vidéki templomok tervezői ezzel szemben a környéken használt, hagyományos építési technológiát alkalmazták a költségek mérséklésére. A helyi lakosok sokszor vallási nézeteiktől függetlenül, együttesen építették templomaikat azzal a szaktudással, amit ismertek.

Török Ferenc (1936-2021)

Török Ferenc életművében a templomépítészet kitüntetett helyet foglalt el. Az templomépítésre a falu lelkinövekedéseként tekintett, melyben az építésznek fontos feladata van. A tervezés mellett a megépítés alatt is tevékeny szerepet vállalt, melyről így emlékezett vissza: *„Embereket ismertem meg, ők az építészen keresztül ismerték meg, amit építenek. Nagyon lelkesek voltak, hogy a saját templomukat építik meg.”*¹⁰ A modern funkcionális térszervezésnek megfelelő szakrális terek kialakítása egész életében foglalkoztatta. Mindenkori előképeként a tervezés során a Rómában található San Stefano Rotondo belső tere szolgált.¹¹ A templomtér belsejében egy vasbeton harántfalat alakítottak ki az idők során merevítési célból, ezáltal a centrális templomtérben kialakult egy meghatározott irányultság. Munkáiban a II. Vatikáni zsinaton deklarált, megváltozott építészeti szemléletnek megfelelő templomterekre törekedett. Minden esetben egy hosszú kutatás eredményeként határozta meg a templomai végső formáját, melyek a katedrális jelleg helyett a betlehemi istállóhoz, mint ideálhoz közelítettek.

Első saját tervezésű temploma 1975-'78 között épült **Nagydobszán** Lékai László veszprémi érsek megbízásából. Ennek hatására számos megkeresést kapott további vidéki plébánosoktól, melyek közül igazán figyelemre méltóak kezdeti tervei közül **Nemeshetés, Balatonfenyves, Edelény** és **Ábrahámhegy**. Templomai elismertségének egyik oka, hogy érezhető vallásos szemlélete, mely építészeti munkásságában is fellelhető volt. Az edelényi példa ebből a szempontból igazán kivételes, mivel római katolikus hívőként számára ismeretlen vallási rítus alapján kellett terveznie. A görögkatolikus hagyományokat nem ismerte, ezért mélyreható kutatómunkát végzett. Ennek keretében a görögkatolikus liturgiát és a bizánci centrális tereket tanulmányozta, valamint az akkori görögkatolikus püspök görögországi tanulmányútra küldte.¹¹ Templomterveiben közös, hogy a zsinati változásoknak megfelelően centrális térszervezésre törekedett néhány eset kivételével, ahol településszerkezeti okok miatt ez nem teljesülhetett. Minden

25-26. kép: San Stefano Rotondo,

27. kép: Török Ferenc: Nagydobsza, Szent István király-templom (1975-1978)

28. kép: Török Ferenc: Nemeshetés, Szentlélek római katolikus templom (1976)

29. kép: Török Ferenc: Balatonfenyves, Árpád-házi Szent Erzsébet plébániatemplom (1974-1978)

30. kép: Török Ferenc: Edelény, Szent Kereszt görögkatolikus templom és parókiaépület (1977-1983)

¹⁰ FUGA mikrokozmosz 085: Török Ferenc interjú

<https://www.youtube.com/watch?v=s60gkraiOuo> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

¹¹ Török Dávid szóbeli közlése alapján

munkájára igaz, hogy egyszerű, világos térszervezést követett, valamint templomai a település igényeihez, szerkezetéhez és léptékéhez illeszkedtek. Ezen kívül a közösségek anyagi lehetőségeit figyelembe vette, hiszen saját szavai szerint is „a közösség pénzén épültek a templomok”, ezáltal minden megoldást mérlegelnie kellett mit és mennyiért valósít meg.¹⁰ Rendszerint helyi építőanyagokat alkalmazott, valamint csak jelzés értékű harangtornyok láthatóak a homlokzatokon.

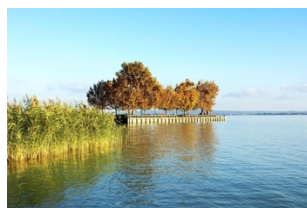

31. kép: Török Ferenc:
Ábrahámhegy, Szent László templom
(1985-1988)

Révfülöp, Munkás Szent József templom (1977-1981)

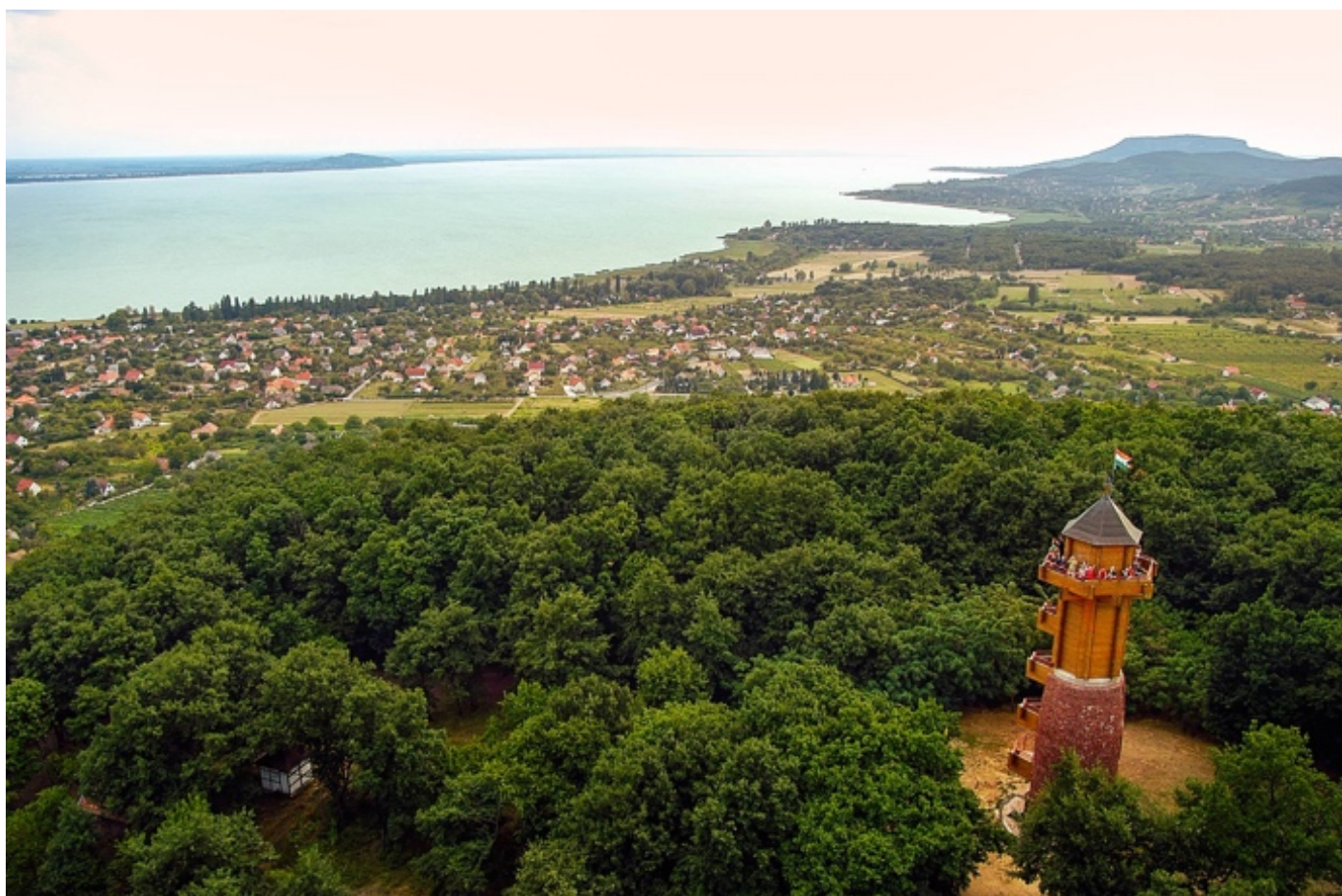

32. kép: Fülöp-hegyi kilátó

33. kép: vízpart a móló felől

A Balaton parti településhez a családom révén személyes kötődéssel is rendelkezem. A nagyszüleim a templommal közel egy időben kezdték meg saját nyaralójuk építését, így gyerekkorom óta hosszabb-rövidebb időt töltök el itt nyaranta. Ennek köszönhetően számtalan alkalommal volt szerencsém a templomot felkeresni és szentmisén részt venni. Fokozatosan ismertem meg az épített környezet részleteit, a külső és belső térszervezés kivételes összhangját, melyek már azelőtt komoly hatást gyakoroltak rám, hogy az építészeti tanulmányok felé sodort volna az élet. A vallási terek minden esetben a befelé fordulás lehetőségét biztosítják, ehhez az elvonulásból adódó nyugalomhoz pedig a környék igazán ideális. Révfülöp az a hely, ahol úgy érzem mindenki kicsit le tud lassítani, értékelni tudja a természetet, a vízpart, és a közeli Káli-medence rejtett szépségeit. A templom is egy ilyen pontja a településnek, ahol az ember úgy érezheti magát, mintha megállna körülötte az idő. Minden alkalommal, amikor a kapun, majd a kertben a fák között sétálok egyfajta megnyugvás, harmónia a természettel, a kinti gondoktól való elszakadás fog el.

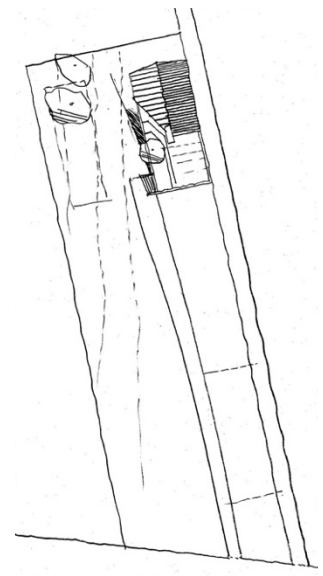
34. kép: Révfülöp látképe a Fülöp-hegyről

Telken belüli elhelyezkedése

Az építési telek a Káli út felől közelíthető meg, mely összeköttetést biztosít a Káli-medence falvai és a vízpart között. A templom egy régi szőlősbirtokon helyezkedik el, melyen eredetileg az egykori Józsa-villa állt, amit dr. Ottava Ignác szemészorvos özvegye adományozott 1947-ben az egyház részére.¹² Az itt álló nyaralót alakították át kezdetben szükségimaházzá, majd a helyi plébános, Bauer Ferenc 1977-ben kereste fel Török Ferencet egy állandó templom építésének ötletével a balatonfenyvesi templom megépülte után. Az előbbieken említett állami megkötések értelmében az itt álló épület helyén kellett az új templomot megépíteni.¹³ A szomszédos nyaralók között megbúvó, a telek hátsó felében visszahúzott helyzetű templom készült, mely a hosszú templomkerten átsétálva közelíthető meg. Török Ferenc munkájában a kényszer építészeti minőséggé válik. A tömegformálása, anyaghasználata a környező nyaralókhoz hasonlít, az alkotás nem kíván kitűnni, inkább a településszövetbe belesimulni, ahhoz illeszkedni. Az épületben megjelenő harmónia az alkalmazott profán elemek ellenére szakrális helyzetet teremt. Ez az építészeti igyekezet figyelhető meg balatonfenyvesi és ábrahámhegyi templomai esetében is. Az előbbi egy meglévő alapozáshoz kellett illeszkedjen, de ennek ellenére a környező beépítésekhez harmonikusan kapcsolódó koncepció született. Utóbbi a

38. kép: egykori Józsa-villa

35. kép: Révfülpö, Munkás Szent József templom – helyszínrajz

36. kép: Balatonfenyves, római katolikus templom helyszínrajz

37. kép: Ábrahámhegy, római katolikus templom helyszínrajz

¹² P. Miklós Tamás: Villák és épületek Révfülpön. Kultúrtörténeti barangolás a révfülpői épületek körében. 4.

<https://pmiklostamas.hu/wp-content/uploads/R%C3%A9vf%C3%Bcl%C3%B6pi-vill%C3%A1k-%C3%A9s-%C3%A9p%C3%Bcletek-Mikl%C3%B3s-Tam%C3%A1s.pdf>

(Utolsó elérés: 2022.10.29.)

¹³ Falvai Balázs: Török Ferenc monográfiája. 42-43.

https://nka.meszorg.hu/wp-content/uploads/2021/01/falvai_balazs_torok_ferenc_monografia.pdf

(Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

39-41. kép: terasz és meglévő fa, harangtorony, boros pince

42. kép: harangtorony és teraszon álló fa 1990 körül

43. kép: teraszon álló fa ma

44. kép: harangtorony látványa az

szomszédságra jellemző fésűs beépítésbe született emblemikus megoldás.¹⁴

Tömegformálása

Frampton a helyi építészet védelmében úgy fogalmaz, hogy az építési környék, környezet hagyományait védeni kell, de kerülendő a teljes másolás, sokkal inkább egyes részletekben, utalásokban illendő megemlékezni ezekről, akár külföldi hagyományok átvételével.¹⁵ A révfülöpi terv erre egy ideális példa, mivel a helyi sajátosságokat is használja Török Ferenc, de újszerű módon. Az épület nem csak a telepítésében, hanem a tömegformálásában is utal a környék sajátosságaira, melyben több tényező is közre játszott. A plébános kérése volt, hogy az eredetileg itt álló Józsa-villa dongaboltozatos borospincéjét hagyják meg¹³, ami a terepszintről közvetlenül egy kétszárnyú ajtón keresztül érhető el. Ezáltal a templomtér a terepszinthez képest megemelt helyzetben, egy lépcsősoron keresztül közelíthető meg. A kialakult teraszon fellelhető a másik kiemelt szervezőelem, a korábbi itt maradt fa, mely az építés számára volt védendő érték.¹¹ Jelenléte a koncepció szerves részévé vált, megtartása indokolta a templomoktól szokatlan trapéz alaprajz alkalmazását. Az idők során még inkább terebélyesebbé vált, így nyújtva hűsítő árnyékot a forró nyári napokon. A templom formai sajátosságai a szomszédos családi házak részleteihez igazodnak: hagyományos magastetős térlehatárolás palafedéssel, a kórus karzati kialakítása a léptékből kifolyólag inkább egy galériához hasonlít,

¹⁴ Török Ferenc építészeti munkásságának összefoglalója <https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA11735> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

¹⁵ Frampton, Kenneth, 1983: A modern építészet kritikai története. Budapest: Terc Kiadó, 2007, 429-430.

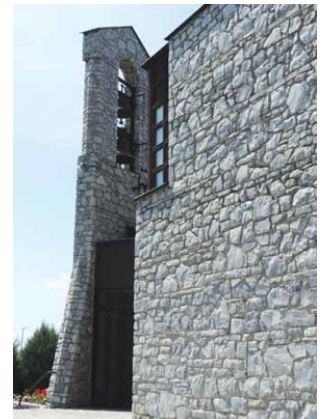
45-46. kép: belső tér és a karzat

valamint a homlokzaton megjelenő kiugró harangtorony tömege a környező épületek kéményeit idézi.

További terveiben is a későbbi Frampton által megfogalmazott felfogás érzékelhető, hiszen Edelény esetében a görögkatolikus hagyományokat, centrális tereket aprólékosan tanulmányozta, görögországi tanulmányútja révén pedig további hatások érték, melyeket a tervezés során alkalmazni tudott. A templom másik sajátossága, hogy míg Révfülöpön a harangtorony a homlokzat egy kiugró tömegeként került kialakításra, addig a görögkatolikus példánál a torony a homlokzat tényleges részeként, síkszerűen jelenik meg.

Belső térszervezése

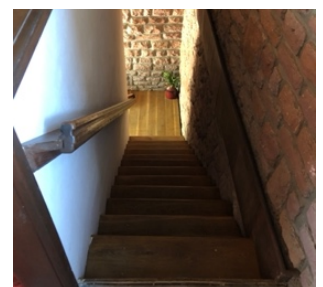
A kritikai regionalizmus egyik alapgondolata a tektonikus jelleg, a világos térszervezés hangsúlya, azaz egyértelmű, felesleges rátétektől mentes terek létrehozása.¹⁵ Ezt az elvet követte Török Ferenc is, hiszen templomai esetében törekedett a világos térszervezésre. Nyaraló övezeti településként Révfülöp állandó lakossága eltörpülő a nyári főszezonban ide látogatók számához képest, ennek megfelelően egy olyan templomra volt szükség, mely a nyári és téli időszak hívőszáma közötti különbségnek megfelel. Bauer Ferenc atya évekre visszamenőleg vezette a szentmisékre érkezők létszámát, mely a téli időszakban 30-40, míg nyaranta átlagosan 100 főre volt tehető.¹³ Az építész ehhez alkalmazkodva egy kisebb méretű épített belső teret alakított ki a hidegebb napokra. Ez nyitható össze az üvegfalal a kinti terasszal, ahol a nyári időszakban a kültéri padosorokon foglalhatnak helyet a hívek. A belső tér a terasz felől, az egyedi kialakítású üvegfüggönyfalon keresztül érhető el. Az ajtón belépve templomoktól kissé szokatlan módon az oltártérrel találjuk szemben

47. kép: Edelény – harangtorony

48. kép: karzat feljárata

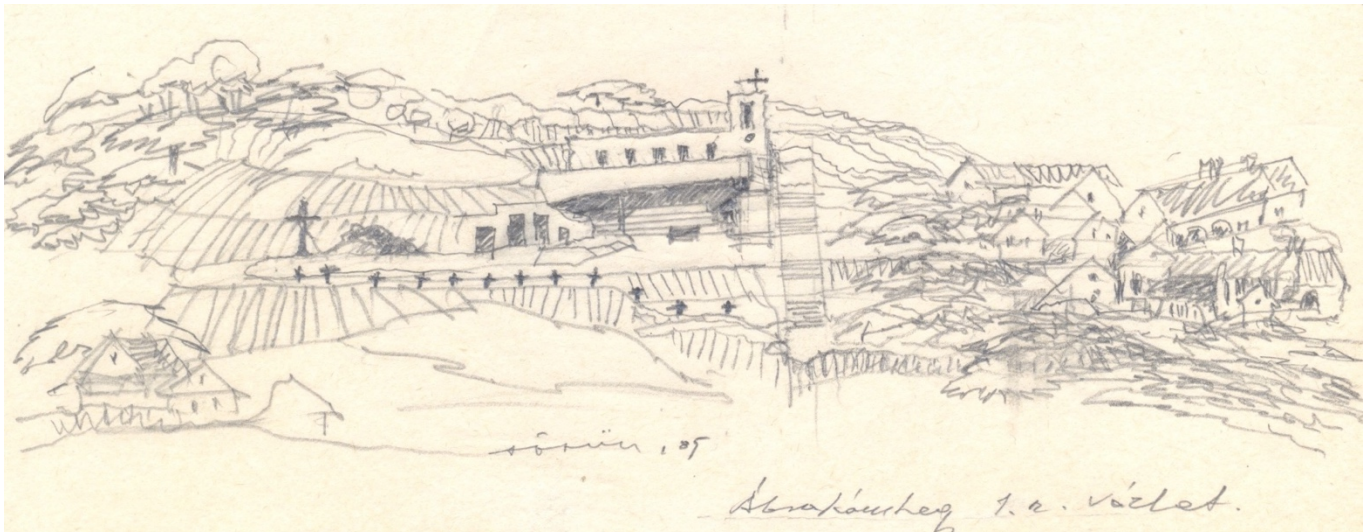

49. kép: karzatra felvezető lépcső

magunkat. A szentély ugyan keletelt elrendezést követ, ám elhelyezkedése nem a hagyományokat idézi. Funkcionális okokból következik, mivel így a nyári időszakban az oltár közepén helyezkedik el a kültéri padosorokkal kibővített liturgikus térben, ezáltal a belső térkialakítás a tervező más munkáira is jellemző centrális elrendezést követ. A bejáraton belépve könnyen átlátható térkialakítás figyelhető meg, melynek nincsenek rejtett teresedései, minden részlete belátható. A karzatról letekintve érzékelhető igazán a templom valódi mérete. Innen minden építészeti részlet jól megfigyelhető kezdve a függönyfal szerkezeti kialakításától, az alkalmazott anyagok plasztikáján át, egészen a templomkert teljes látványáig. Ide egy, az épülettömeg részeként kialakított, de a teraszról külön nyíló, keskeny szélességű, fa lépcsőn juthatunk fel.

Ábrahámhegyi templomának eredeti terve a révfülöpihez nagyon sok hasonlóságot mutat. A település szélén, egy általa választott telkekre tervezte az épületet, mely a nyári időszakban ugyancsak kültéri padosorokkal bővített liturgikus térrel készült, ahol az oltár közepén helyezkedett el. A templomhoz egy sétány vezet fel, amit keresztúti-állomások határoltak, ezáltal irányított módon közelíthető meg a belső tér. Ez a terv sajnos elvetésre került, mivel a nehézkes megközelítés miatt a plébános egy másik teleket jelölt ki, hogy az idősebb lakosok is könnyen fel tudják keresni a templomot.¹¹

50. kép: Török Ferenc eredeti terve az ábrahámhegyi templomról

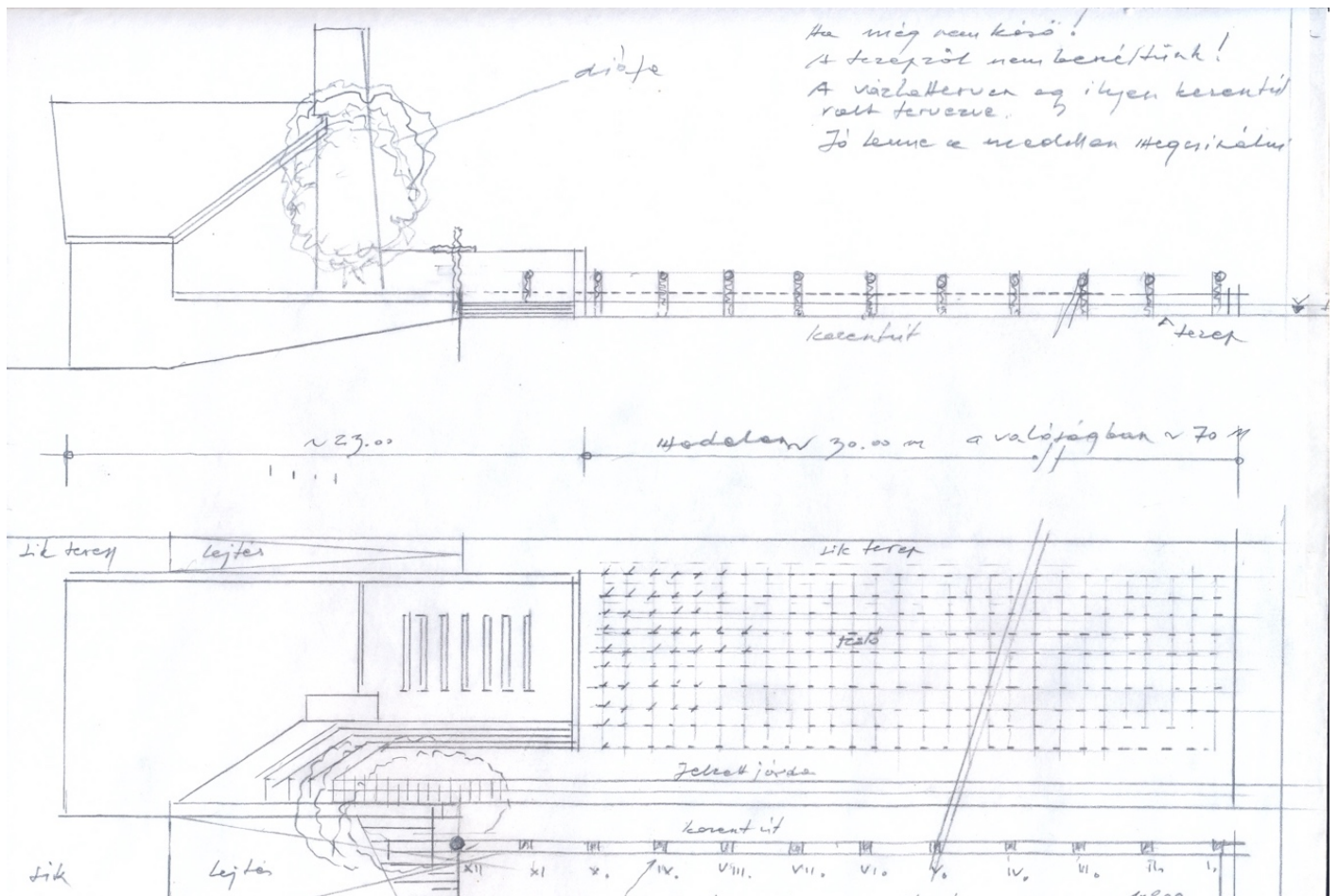
51-52. kép: templomkert

Belső és külső terek kapcsolata

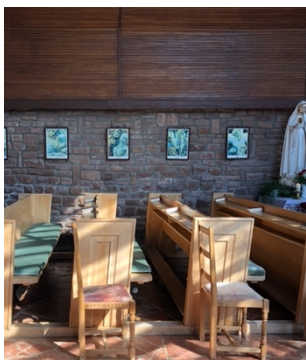
Frampton kritikai regionalizmus meghatározása szerint az épületek nem önálló, szoborszerű műtárgyak, hanem az építéssel teremtett belső és külső környezetet össze kell fogni, ennek együttesen kell összhangba kerülnie a közvetlen környezetével. A tervezés során elengedhetetlen a kiválasztott terület morfológiai vizsgálata, építészeti sajátosságainak összegyűjtése. Mindezek segítségével lehetséges egy olyan „hely-forma” harmónia kialakítása, mely azon túl, hogy építészeti sajátos és egyedi, méltó módon emlékezik meg a hely szellemiségéről.¹⁵ Török Ferenc építészeti gondolkodásmódja ezzel az eszmével párhuzamba vonható. Minden vidéki templomtervénél nem csak a templomra, hanem a hozzá tartozó templomkertre is kellő figyelmet fordított. Ennek köszönhetően a szakrális tereinek megnyugtató atmoszférája a liturgikus terek felé közeledve már a természeti környezetben érzékelhető. Révfülöp esetében a telek hátsó részében elhelyezett építmény felé vezető sétával a mindennapok zajaitól tudunk megszabadulni, mely segít a szentmisékhez szükséges átszellemüléshez. A felvezető séta részét képezte kezdetben az eredeti szőlőtőkék szabályos rendezettsége, melyet keresztút hangsúlyozott volna.¹¹ A szőlőtökéket később kivágták, helyükön autók parkolnak, a keresztúti stációk pedig nem készültek el. A téli-nyári használati módból adódóan a kert is szerves része a templomtérnek. Nyáron a szombat esti misék alkalmával a kinti ülőhelyek a kedveltebbek, mivel itt ülve a természet hangjait hallva, a lemenő napsugarak fényében egészen más ingerek érhetnek minket, mint egy szokványos templomban tartott misén. Ez a fajta időszakos kinti-benti térhasználat jól reflektál a szomszédos családi házak működésére is egyúttal. Nyáron több időt töltünk a jó időben és a hosszabb nappaloknak köszönhetően a kertben, míg télen, a

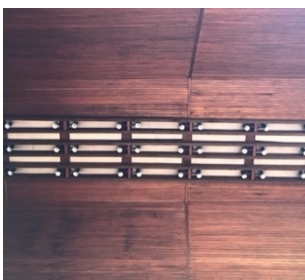
53-55. kép: templomkert

56. kép: Török Ferenc kezdeti skiccei a révfülöpi templomról

57. kép: kő és fa lambéria találkozása

58. kép: fa lambéria

hidegebb időjárás esetén jól esik bevonulni, és az ablakon keresztül szemlélni a kopár táji környezetet. Az előbbieken bemutatott eredeti ábrahámhegyi példa is mutatja, hogy Török Ferenc terveiben a kerti táj és az épített környezet nem válik ketté. A keresztút melletti megközelítés egyrészt utal a katolikus vallás egyik legfontosabb misztériumára, másrészt segíti a betérőket a külvilágtól való elszakadáshoz.

Anyaghasználat

A kritikai regionalizmus fogalmával leírt építészeti felfogás a terek megismerésében a vizuális és taktilis tapasztalatok között nem tesz különbséget. Egyformán fontosnak tekinti a látványt és az egyéb érzékszerveinkkel érzékelhető hatásokat, mint például a felületek tapintását, hőérzetből származó körülményeket, a fény- vagy akusztikai viszonyokat. A kiválasztott anyagok ebből a szempontból meghatározóak, mivel anyagi jellemzőik alapján más felületi kialakítást érhetünk el a természetes megjelenésükkel vagy megmunkálásuk után. Látványuk változhat a megvilágítási viszonyoktól függően, valamint a hőelnyelő képességük szerint a belső tér komfortját is változtatni tudják.¹⁵ Jellemző Török Ferenc

59-61. kép: szerkezeti részletek

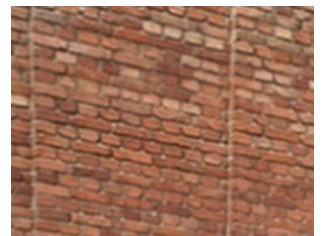
templomai esetében, hogy kevés számú, helyileg könnyen fellelhető anyagot alkalmazott, melyek jól ki tudták egymást egészíteni. Révfülöp esetében az északi partra jellemző balatonalmádi homokkő, az üveg, és a fa jellemzőek. A vöröses színű kő régebben és ma is gyakran fordul elő a környéken. Általában támfalakat, kerítéseket, házak lábazatát vagy homlokzatát építettek ebből az anyagból, valamint a másik, evangélikus templom is ebből készült.

A kő nyers, durva felülete jelenik meg a külső határoló falak mindkét oldalán. Ebből adódóan a belső térnek némi barlang hatása van, mely azt sejteti mintha nem lenne a kül- és beltér között egy élesen kirajzolódó határvonal. Ezt a hatást tovább erősíti a nagy üvegfelületek alkalmazása. Az egész falméretű üvegek az akkor ott élő szakemberek ügyességét és tudását mutatják be. Ezek támaszrendszere fából készült, mely jól kiegészíti és lágyítja finom megmunkálásával a csiszolatlan kőfelületek nehézségét, robusztusságot. A belső térlehatárolás esetében ez a természetes anyag a tető lambériaburkolatában köszön még vissza.

Török Ferenc terveiben a homlokzatokon előszeretettel alkalmazta a követ és téglát különböző módon. Révfülöp esetében a szabálytalan sorkiosztások jellemzőek, illetve a homlokzaton is megjelenő harangtorony kubus is ezzel a technikával alakította ki. Balatonfenyves és Nagydobsza esetében szabályos téglakötés figyelhető meg, míg az edelényi templom esetében speciális kiegyenlítősoros rakásmódot alkalmazott.¹¹ Lényege, hogy bizonyos soronként alkalmaztak egy szabályos sormagasságot, a köztes részeken pedig szabálytalan méretű és formájú kövekből rakták a falakat. A technika célja az volt, hogy minél kevésbé csiszolják formára a köveket, ezzel is természetes megjelenésüket erősítve.

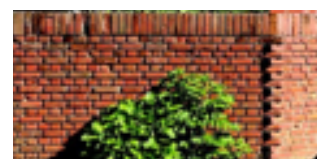
62. kép: Révfülöp

63. kép: Balatonfenyves

64. kép: Edelény

65. kép: Nagydobsza

66-73. kép: Révfülöpön előforduló balatonalmádi homokkő – kerítés, homlokzat, borospince

74-75. kép: Révfülöpön előforduló balatonalmádi homokkő – evangélikus templom

76-78. kép: fény-árnyék hatás a belső térben és a homlokzaton

A fény szerepe

A zsinati döntések értelmében a templomterek építészeti karakterét és hangulatát a fény és a megvilágítás jellege határozottan befolyásolja. Kenneth Frampton is hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Számára az épület tektonikus jellegének és tömegalakításának hangsúlyozására szolgált a bevilágításból származó fény-árnyékhatás. Klimatikus érveket is felhozott, miszerint az ideálisan megkomponált homlokzati nyílások alkalmazásával a terekben mérsékelhető a mesterséges megvilágítás és elkerülhetőek a hűtőberendezések.¹⁵ Török Ferenc esetében a templomok megvilágítása kiemelt figyelmet érdemelt, minden tervében az akkori helyi mesterek szaktudásának köszönhetően egybefüggő, nagy felületű üvegezéseket alkalmazott a homlokzatokon vagy tetőkön. Révfülöpon a teljes keleti és déli homlokzat fa hátszerkezettel ellátott függönyfallal készült, mely reggeltől napnyugtáig biztosít természetes megvilágítást. A hálós tartószerkezet, illetve az idők során terebélyessé vált fán átszűrődő napsugarak pedig érdekes árnyjátékot okoznak a belső terekben és a homlokzaton.

79-80. kép: Balatonfenyves

81. kép: Nagydobsza

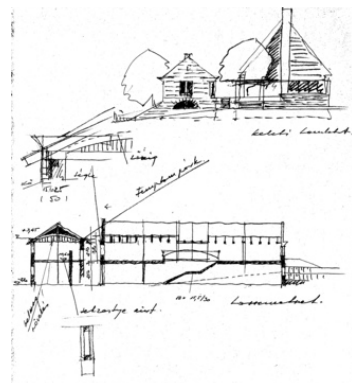
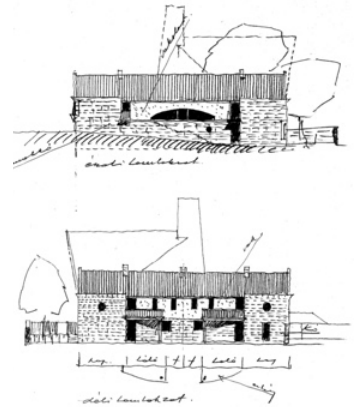
A „Nemzet Templomépítője” korábbi és későbbi terveiben szintén egyedi homlokzati nyílások figyelhetőek meg. Balatonfenyves, Nagydobsza és Nemeshegyes templomainak a homlokzatán nagyméretű üvegfalbetétek láthatóak, melyek elhelyezése az oltártér minél jobb megvilágítását biztosítja. A balatonfenyvesi példát „tisztá folt az égen” – jelzős szerkezettel illetve, mivel a teljes tetőszerkezeten a felső, legmagasabb ponton sávszerű bevilágítósort alakított ki. Ez a fény iránti tisztelet figyelhető meg a korszak építészetében is, hiszen Csaba László is saját szabályrendszere szerint alkalmazta a nagy megnyitásokat: „ott legyen a legerősebb, ahol Isten jelen van”.

A templom utóélete – plébánia terve

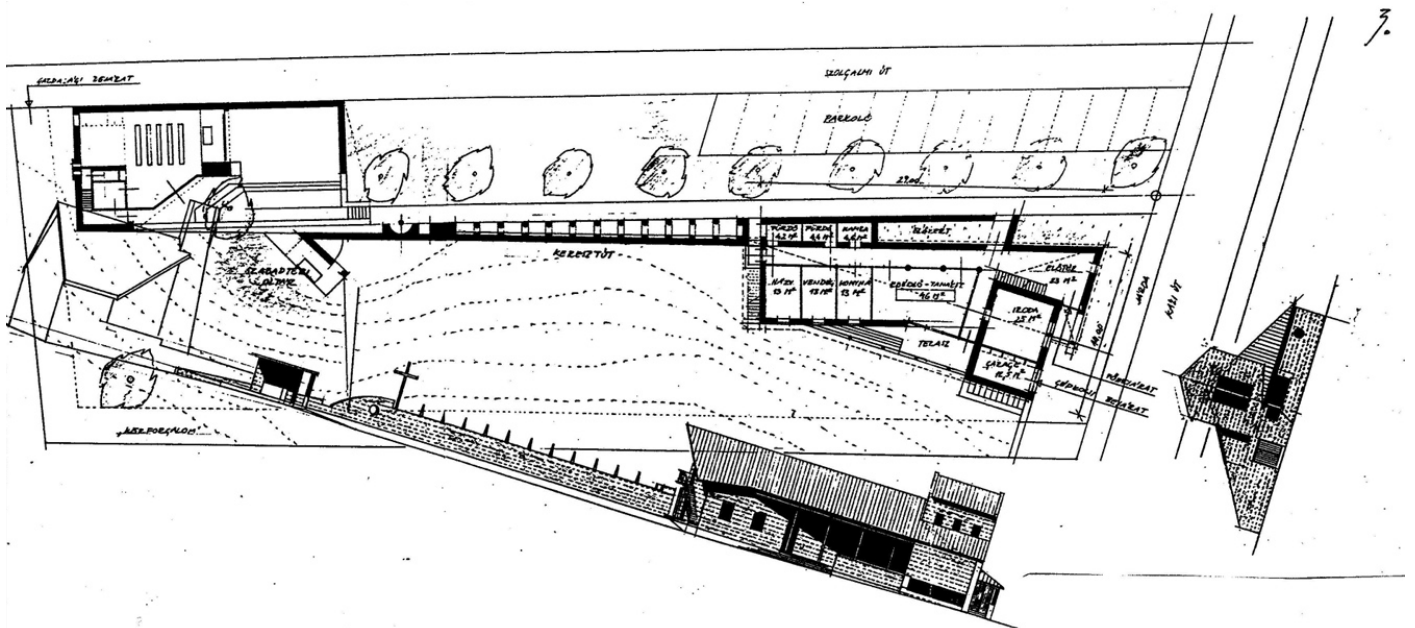
Török Ferenc az építkezések alatt valóban megismerte, megkedvelte a helyi közösségeket, szívén viselte sorsukat és a templomok felszentelése után sem felejtkezett el róluk. Révfülöp esetében az építkezés végeztével többször felkeresték a templom plébániaépülettel történő bővítésének gondolatával. Ezen terveiből két eltérő verzió fenn is maradt.¹¹ Az egyik szerint az épület a telek hátsó felében kapott volna helyet, a templom mellett közvetlenül, azonos tömeg- és homlokzatszervezési módszerek szerint. A templom főbejárata ebben az esetben továbbra is a Káli út felől a templomkerten keresztül gyalogosan lett volna megközelíthető. A telek mellett egy autós útvonalat is kialakított tervében, mely a plébánia könnyebb megközelítést szolgált.

A másik beépítés esetében a két épület egymástól térbelileg elkülönülve, a telek két végére került volna. A kerítésen belépve a hívek az épület mellett elhaladva sétálhattak volna a templomig, melynek homlokzata a templomhoz hasonlóan szintén balatonalmádi vörösköből készült volna, valamint tömege a templom és a környék házaira utaló magastetős térlehatárolással rendelkezett, az utca felé néző homlokzatának formája az ábrahámhegyi temploméhoz hasonlított volna.

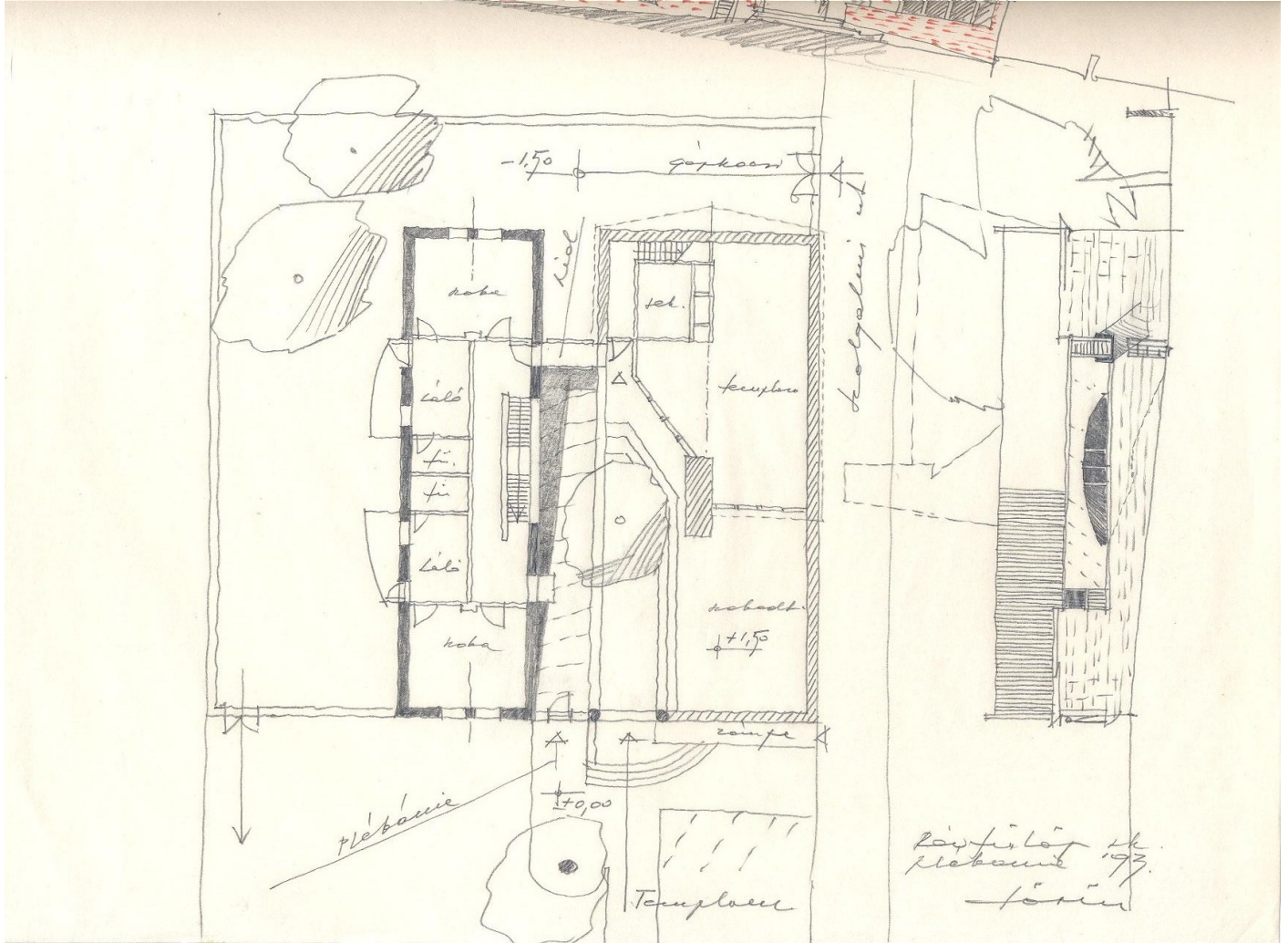
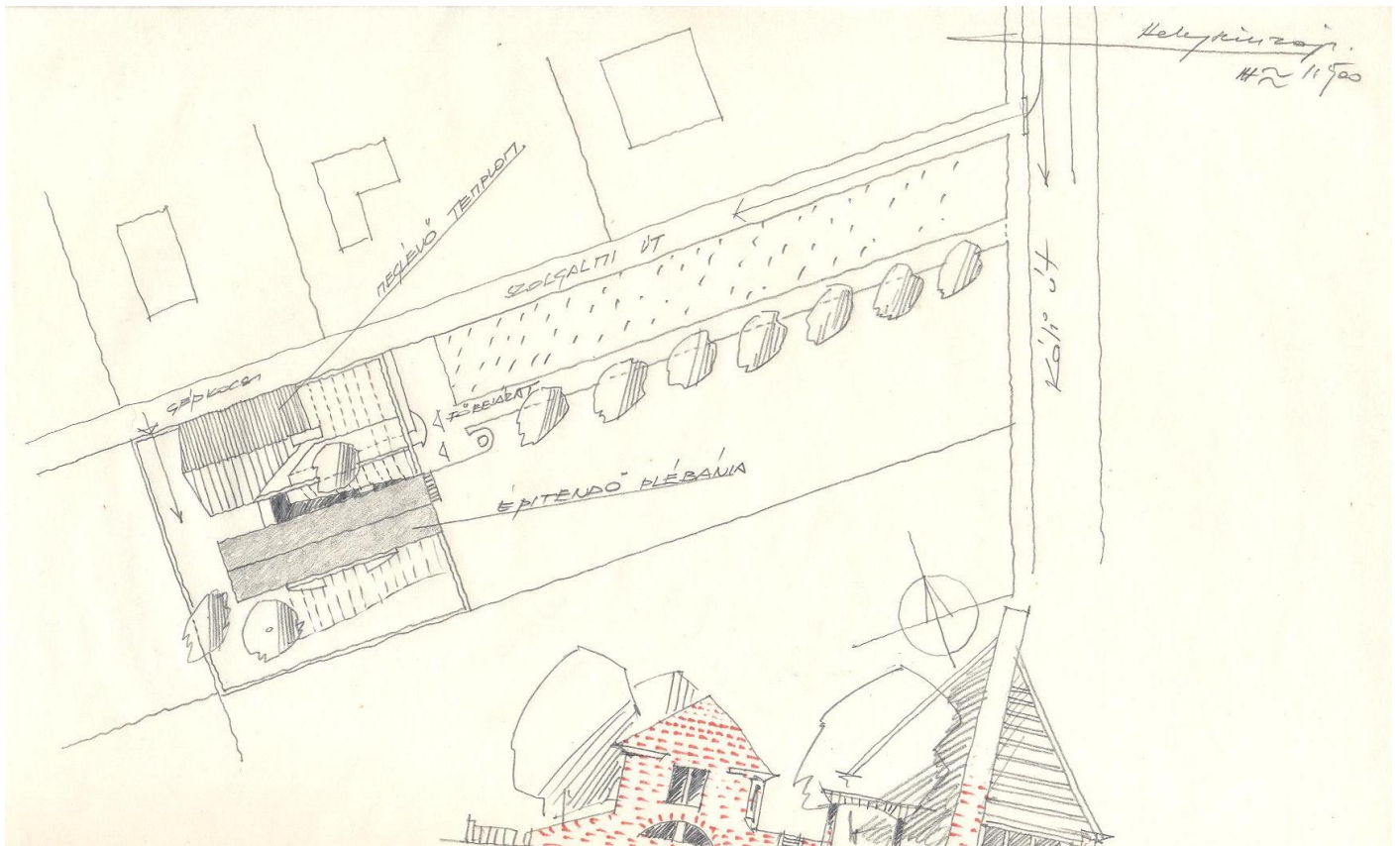
A plébánia épülete ugyan megépült az évek alatt, de sajnos nem a tervek szerint: ma egy hagyományos földszintes, családi ház jellegű épület áll a telek utca felőli részén szokásos hőszigetelt vakolati rendszerrel készült homlokzattal.

82-83. kép: plébánia épülete – első terv

84. kép: plébánia épülete – második terv

85. kép: plébánia épülete – első terve

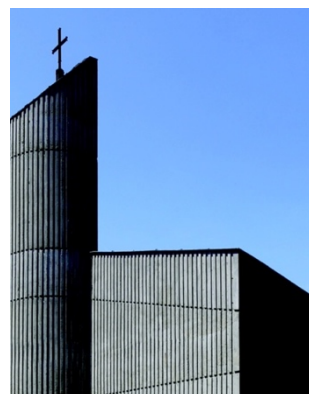
Török Ferenc templomépítészetéről

Közösségi építőerő

Az ekkor épült templomok esetében a helyi közösségek szerepvállalása igazán meghatározó volt, mivel egyszerre voltak a megrendelők, a társtervezők is az építész mellett, építették meg az elkészült tervet, illetve használták és értékelték saját munkájukat. Lényegében a mai beruházások összes szereplői körét töltötték be. Török Ferenc '70-'80-as években templomai közösségi összefogásból valósultak meg, melyek a falvak lelki növekedéséhez járultak hozzá. A vallásgyakorlat kezdeti tiltott, majd megtúrt jellege miatt minden esetben a települések anyagi lehetőségeihez mérten választotta ki a templom szerkezeti megoldásait és építészeti megjelenését, mely a helyi építőipari technológiához és kapacitáshoz igazodott. Sokan csak kétkezi munkájukat tudták felajánlani, emiatt az elkészült példákon érzékelhető a laikusok kézi ügyessége, ily módon az egyes vidékek építőipari tudásai is könnyen „olvasható”. Jó példa erre Nemeshetés, ahol a helyi plébános kiemelt kérése volt, hogy vasbeton szerkezetű templom épüljön, mivel a lakosok között sok volt az ács, akik a zsaluzási munkálatokban vállaltak társadalmi munkát, ennek köszönhetően készült el a homlokzatokon a bordázott jellegű betonfelület. A templom tetőfedését szintén egy helyi bádogosmester vállalta magára. Révfülöp esetében a korábbiakban említett módon már a telek és a kezdeti imaház is adományból származott. Később Bauer Ferenc atya idősebb kora és a háborúban szerzett sérülései ellenére lelkesen építette a templomot Török Ferencsel, valamint a sok helyi lakossal együtt. Korzenszky Richárd bencés atya és diákjai is vállaltak egyéb társadalmi munkát az évek alatt, míg el nem készült a templom.¹³

Kritikai regionalizmusról Török Ferenc építészetében

A bemutatott révfülöpi példa igazolja, hogy Török Ferenc építészetében valóban felfedezhetőek a később Frampton kritikai regionalizmus-fogalmával leírható építészeti attitűd karakterjegyei. A templom telepítése a kényszer ellenére teremt értékkel bíró építészeti minőséget. Méltó módon emlékezik meg a környezete sajátosságairól, hagyományairól, ugyanakkor alkalmazza a modern építészet funkcionális térszervezési elveit is. A tömegformálásban megvalósul a tektonikusság, belső terében pedig a világos, átlátható, felesleges bővítményektől mentes elrendezést követ. A templom tömegformálása a helyi léptékhez illeszkedik, de az azt szorosan körülvevő táji környezetre is reflektál. Ezek együttesen alkotnak egységet, egyik a másik nélkül nem tekinthető teljes értékűnek. Az

86-87. kép: Nemeshetés homlokzati részlet

88. kép: Révfülöp, telepítés

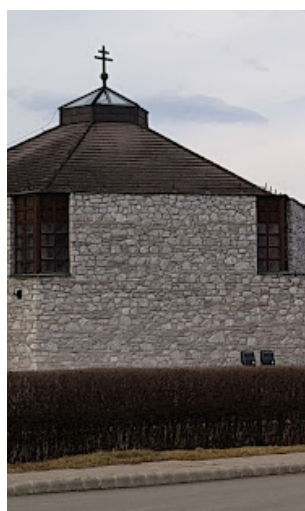
89. kép: Révfülöp, anyagszerűség

90. kép: Révfülöp, nyugati homlokzat

91. kép: Balatonfenyves, homlokzati bevilágítás

92.. kép: Edelény, homlokzati kőszerkezet

alkalmazott anyagok megemlékeznek a helyi jellegről, felületi kialakításuk pedig őszinte anyaghasználatra utal. Az anyagok segítik taktilis és látvány szerinti értelmezésükkel a belső-külső terek megismerését. A zsinat alapján kimondható, hogy a szakrális terek megvilágítása alapvetően befolyásolja a belső atmoszférát. A fény kiemelt szervező eleme itt is megjelenik, nagyméretű üvegezései egy kellemes, maradásra bíró teret hoznak létre.

Török Ferenc templomépítészetében bizonyos szerkesztési elvek ismétlődése figyelhető meg. Vidéki templomterveiben a helyszíni adottságok, a hely szelleme kiemelt figyelmet érdemeltek. Korai templomainál – mint Nagydobsza (1978), Nemeshegy (1977), Balatonfenyves (1978), Révfülöp (1981), Edelény (1983) és Ábrahámhegy (1988) – a kritikai regionalista építészeti magatartás figyelhető meg, Kenneth Frampton 1983-as publikációja előtt, illetve azzal párhuzamosan. Minden templomáról valamilyen építészeti sajátossága alapján emlékezett meg, melyek alapvetően határozták meg az adott épület végleges formai kialakítását: Edelény esetében ez a kőanyagú falszerkezet, Ábrahámhegynél a telepítés, míg Balatonfenyvesnél a megvilágítás jellege és üvegszerkezetű kialakítása volt. A helyi értékek figyelembevételére és tiszteletére regionalista gondolkodásmódra utal, ám saját bevallása szerint nem törekedett tudatos stílári azonosságokra a nagy nemzetközi regionalista építészekkel. A svájci regionalista mesterek, Luigi Snozzi és Aurelio Galfetti építészeti gondolatairól csak évekkel később szerzett tudomást. Ekkor fedezte fel ő is, hogy építészetében maga is ezeket az elveket vallotta és valósította meg.¹⁶ Ez is talán azt bizonyítja, hogy a korszak egy komoly, országhatárokat átívelő problémája volt a helyi értékek védelmének és a nemzetközi kortárs újdonságok összehangolása.

¹⁶ XII KŐMÍVES - Török Ferenc interjú
<https://www.youtube.com/watch?v=FGH6gOwWxgl&t=914s>
(Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

Irodalomjegyzék

- ¹ Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 21-22.
- ² Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 8.
- ³ Simon Mariann: Regionalizmusról – A hely (ki)hívása, 2000
http://arch.et.bme.hu/arch_old/kortars5.html#1 (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.).
- ⁴ Frampton, Kenneth, 1983: A modern építészet kritikai története. Budapest: Terc Kiadó, 2007, 413.
- ⁵ Eleanor Beaumont: Revisit: Lewerentz's St Peter's, 2018
<https://www.architectural-review.com/buildings/revisit-lewerentzs-st-peters> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)
Sofia Balters: AD Classics: St. Mark's Church in Bjorkhagen / Sigurd Lewerentz, Archdaily
<https://www.archdaily.com/157478/ad-classics-st-marks-church-in-bjorkhagen-sigurd-lewerentz> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)
- ⁶ Frampton, Kenneth, 1983: A modern építészet kritikai története. Budapest: Terc Kiadó, 2007, 485.
- ⁷ Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 47-51.
- ⁸ Csaba Eszter: Csaba László 90 - visszatekintés az építész szakrális életművére, Építészfórum, 2014
<https://epiteszforum.hu/csaba-laszlo-90-visszatekintes-az-epitesz-szakralis-eletmuvere> (Utolsó elérés: 2022.10.29.)
- ⁹ Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest: Corvina Kiadó, 1987, 52-57.
- ¹⁰ FUGA mikrokozmosz 085: Török Ferenc interjú
<https://www.youtube.com/watch?v=s60gkraiOuo> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)
- ¹¹ Török Dávid szóbeli közlése alapján
- ¹² P. Miklós Tamás: Villák és épületek Révfülöpön. Kultúrtörténeti barangolás a révfülöpi épületek körében. 4.
<https://pmiklostamas.hu/wp-content/uploads/R%C3%A9vf%C3%BCI%C3%B6pi-vill%C3%A1k-%C3%A9s-%C3%A9p%C3%BCletek-Mikl%C3%B3s-Tam%C3%A1s.pdf> (Utolsó elérés: 2022.10.29.)
- ¹³ Falvai Balázs: Török Ferenc monográfiája. 42-43.
https://nka.meszorg.hu/wp-content/uploads/2021/01/falvai_balazs_torok_ferenc_monografia.pdf (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

- ¹⁴ Török Ferenc építészeti munkásságának összefoglalója
<https://mmakademia.hu/alkoto/-/record/MMA11735> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)
- ¹⁵ Frampton, Kenneth, 1983: A modern építészet kritikai története. Budapest: Terc Kiadó, 2007, 429-430.
- ¹⁶ XII KŐMÍVES - Török Ferenc interjú
<https://www.youtube.com/watch?v=FGH6gOwWxgl&t=914s> (Utolsó elérés: 2022. 10. 29.)

Ábragyűjtemény

kép száma	címe	forrás	tanulmányban helye (oldalszám)
1.	Révfülöp, katolikus templom festett képe	https://www.hna-design.hu/blog/2016/08/15/torok-ferenc-infografika/	borító
2-7.	Louis Bouyer: javasolt alaprajzi sémái a kortárs templomokhoz	http://real.mtak.hu/111882/1/uM-2016-12-december-melleklet-KatonaVilmos-07-11o.pdf	3-4.
8-9.	Dom Hans van der Laan: Vaals, Szent Benedek apátság	https://domhansvanderlaan.nl/theory-practice/practice/abbey-st-benedictusberg/explore/	5.
10-11.	Sigurd Lewerentz: Björkhagen, Szent Márk templom	https://www.archdaily.com/157478/ad-classics-st-marks-church-in-bjorkhagen-sigurd-lewerentz	5.
12-13.	Sigurd Lewerentz: Klippan, Szent Péter templom	https://www.architectural-review.com/buildings/revisit-lewerentzs-st-peters	5.
14-15	Csaba László: Hollóháza, Szent László templom	https://szakralis.wordpress.com/2011/08/20/hollohaza-szent-laszlo-templom-1964-1967/	6.
16.	Csaba László: Hordász-Nyírdersz, Hordászi római katolikus templom (1977)	http://nagyvofely.hu/nyirderzs/templomok	6.
17.	Csaba László: Békásmegyér, Boldog Özséb-plébániatemplom (1987)	https://www.esztergomi-ersekseg.hu/plebaniak/boldog-ozseb-plebania-budapest-punkosdfurdo#lightbox['g752']/4/	6.

18.	Csaba László: Kaposvár, Béke úti templom (1988)	https://www.utazitthon.hu/latnivalo/kaposvar/szent-jozsef-plebania-22493	6.
19-20.	Szabó István: Farkasrét, Mindenszentek Plébániatemplom (1975-1977)	https://www.esztergomi-ersekseg.hu/plebaniak/mindenszentek-plebania-budapest-farkasret	7.
21-22.	Szabó István: Farkasrét, Mindenszentek Plébániatemplom (1975-1977)	https://www.esztergomi-ersekseg.hu/plebaniak/mindenszentek-plebania-budapest-farkasret	7.
23.	Szabó István: Budapest, Külső- kelenföldi református egyházközösség temploma (1978- 1981)	http://hazai.kozep.bme.hu/en/ildiko-teri-reformatus-templom/	7.
24	Szabó István: Budapest, Táltos utcai Szent Kereszt templom (1976- 1979)	http://krisztinatemplom.hu/wp-content/uploads/2019/09/krisztinavarosi-havas-boldogasszony-pl.pdf	7.
25-26.	San Stefano Rotondo, Róma	https://www.alamy.com/s-stefano-rotondo-to-rome-floor-plan-anonym-1870-image220763416.html https://roma-nonpertutti.com/en/article/201/church-san-stefano-rotondo-a-house-of-god-filled-with-light-and-suffering	8.
27.	Török Ferenc: Nagydobsza, Szent István király-templom (1975-1978)	https://epiteszforum.hu/a-kopernikuszi-fordulat-torok-ferenc-templom-epiteszeteben	8.
28.	Török Ferenc: Nemeshetés, Szentlélek római katolikus templom (1976)	https://www.zalamedia.hu/csemegezo/a-kepben-a-nemeshetesi-templom	8.

29.	Török Ferenc: Balatonfenyves, Árpád-házi Szent Erzsébet plébániatemplom (1974-1978)	https://miserend.hu/templom/1195	8.
30.	Török Ferenc: Edelény, Szent Kereszt görögkatolikus templom és parókiaépület	http://nagyvofely.hu/edeleny/templomok	8.
31.	Török Ferenc: Ábrahámhegy, Szent László templom (1985-1988)	https://miserend.hu/templom/2364	9.
32.	Révfülöp, Fülöp- hegyi kilátó	https://revfulop.kornyeke.hu/fulop-hegyi-millenniumi-kilato	10.
33.	Révfülöp, vízpart a móló felől	https://www.agoda.com/hu-hu/city/revfulop-hu.html	10.
34.	Révfülöp látképe a Fülöp-hegy felől	http://revfulopinfo.hu/	10.
35.	Révfülöp, Munkás Szent József templom eredeti helyszínrajzi vázlata	Török Ferenc saját szabadkézi vázlata (Török Dávidtól kapott)	11.
36.	Balatonfenyves, katolikus templom helyszínrajzi skicce	saját rajz	11.
37.	Ábrahámhegy, katolikus templom helyszínrajzi skicce	saját rajz	11.
38.	Révfülöp, egykori Józsa-villa	archív fotó (Török Dávidtól kapott)	11.

39-41.	Révfülöp, templom terasza, harangtornya, borospince homlokzata	saját fotó	12.
42.	Révfülöp, katolikus templom képe 1990 körül	archív fotó (http://www.revfulop.hu/magyar/intezmeny-revfulop-katolikus-plebania.php)	12.
43.	Révfülöp, teraszon álló fa ma	saját fotó	12.
44.	Révfülöp, harangtorony az utca felől	saját fotó	12.
45-46.	Révfülöp, templom belső tere és a karzat	saját fotó	13.
47.	Edelény, harangtorony	https://miserend.hu/templom/3765	13.
48.	Révfülöp, karzat feljárata	saját fotó	13.
49.	Révfülöp, karzatra felvezető lépcső	saját fotó	13.
50.	Török Ferenc eredeti terve az ábrahámhegyi templomról	Török Ferenc saját szabadkézi vázlata (Török Dávidtól kapott)	14.
51-52.	Révfülöp, hátsó templomkert	saját fotó	15.
53-55.	Révfülöp, utca felőli templomkert	saját fotó	15.

56.	Török Ferenc kezdeti skiccei a révfülöpi templomról	Török Ferenc saját szabadkézi vázlata (Török Dávidtól kapott)	16.
57.	Révfülöp, kő és fa lambéria találkozása	saját fotó	16.
58.	Révfülöp, fa lambéria	saját fotó	16.
59-61.	Révfülöp, szerkezeti részletek	saját fotó	17.
62.	Révfülöp, alkalmazott balatonalmádi homokkő	saját fotó	17.
63.	Balatonfenyves, alkalmazott téglakötés	https://epiteszforum.hu/torok-ferenc-2	17.
64.	Edelény, alkalmazott kiegyenlítősoros kőrakásmód	https://edelenyiparokia.hu/	17.
65.	Nagydobsza, alkalmazott téglakötés	https://epiteszforum.hu/a-kopernikuszi-fordulat-torok-ferenc-templom-epiteszeteben	17.
66-73.	Révfülöpön előforduló balatonalmádi homokkő – kerítés, homlokzat, borospince	saját fotó	18.
74-75.	Révfülöpön előforduló balatonalmádi homokkő – evangélikus templom	saját fotó	19.

76-78.	Révfülöp, fény-árnyék hatás belső térben és a homlokzaton	saját fotó	20.
79-80	Balatonfenyves, fényhasználat	https://miserend.hu/templom/1195 https://mmakademia.hu/alkotas/-/record/MMAA69543	20.
81.	Nagydobsza, homlokzati üvegfelület	https://epiteszforum.hu/a-kopernikuszi-fordulat-torok-ferenc-templom-epiteszeteben	20.
82-83.	Révfülöp, plébánia épülete I. terv – (homlokzatok, metszetek)	Török Ferenc saját szabadkézi vázlata (Török Dávidtól kapott)	21.
84.	Révfülöp, plébánia épülete II. terv – (helyszínrajz, alaprajz, homlokzatok)	Török Ferenc saját szabadkézi vázlata (Török Dávidtól kapott)	21.
85.	Révfülöp, plébánia épülete I. terv – (helyszínrajz, alaprajz, homlokzatok)	Török Ferenc saját szabadkézi vázlata (Török Dávidtól kapott)	22.
86-87.	Nemeshetés, homlokzati részlet	https://epiteszforum.hu/a-kopernikuszi-fordulat-torok-ferenc-templom-epiteszeteben	23.
88.	Révfülöp, telepítés	http://nagyvofely.hu/revfulop/templomok	23.
89.	Révfülöp, anyagszerűség	https://www.kozterkep.hu/28972/munkas-szent-jozsef#vetito=252118	23.
90.	Révfülöp, nyugati homlokzat	https://index.hu/kultur/2019/07/24/revfulop-templom-balatoni-nyaralo/	23.
91.	Balatonfenyves, homlokzati bevilágítás	https://www.kozterkep.hu/15890/arpad-hazi-szent-erzsebet	24.

92.	Edelény, homlokzati kőszerkezet	https://magyarvelemen.com/templom/edeleny/edelenyi-szent-kereszt-felmaga/	24.
-----	---------------------------------	---	-----